

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته تاریخ ایران گرایش ایران دوره اسلامی
عنوان:

دین و دولت در عهد آل بویه

استاد راهنما: دکتر ذکر الله محمدی

۱۳۸۶ / ۱۵ / ۷

استاد مشاور: آقای عبدالرفیع رحیمی

۱۳۸۶ / ۱۵ / ۷

دانشجو: اکرم السادات قریشی

کتابخانه اسناد و کتابخانه مرکزی
تاسیس ۱۳۸۵

۷۰۵۲۳

بهمن ۱۳۸۵

بسمه تعالی

دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد خانم اکرم السادات قریشی رشته تاریخ
گرایش ایران دوره اسلامی با عنوان " **دین و دولت در عهد آل بویه** " در روز سه شنبه
۱۳۸۵/۹/۱۴ در دفتر دانشکده علوم انسانی و با اخذ نمره عالی "۱۹" مورد تأیید نهایی
هیات داوران زیر قرار گرفت :

۱- داور خارجی

دکتر بهرام پور

۲- داور داخلی :

دکتر حسین آبادیان

۳- استاد راهنما :

دکتر ذکرا الله محمدی

۴- استاد مشاور :

دکتر عبدالرفیع رحیمی

۵- نماینده تحصیلات تکمیلی :

دکتر عادل پور

چکیده

در طول تاریخ جهان اسلام، بدون تردید دوران خلافت عباسی به لحاظ گستردگی قلمرو جغرافیایی و جایگاه مهم سیاسی و نیز به جهت شکوفایی و رونق فرهنگ و تمدن اسلامی از اهمیت خاصی برخوردار است.

با این حال، دوره‌ی مذکور از اوایل شکل‌گیری آنچنان دستخوش مشکلات و حوادث گوناگونی گردیده بود که در بسیاری از مواقع خلفای عباسی به عنوان مقاماتی تشریفاتی و فاقد قدرت تبدیل شده بودند.

اصلی‌ترین عاملی که در کاهش نفوذ خلفای عباسی و به تبع آن تجزیه‌ی سرزمینهای تحت سلطه‌ی آنها می‌گردید ظهور و استیلای امیرانی بود که با تکیه بر قدرت شمشیر بر مسند قدرت دست پیدا می‌کردند.

در این میان تأسیس سلسله‌ی ایرانی آل بویه که برای اولین بار بر بغداد و دستگاه خلافت تسلط کامل پیدا کرد، اهمیت بسیاری دارد. با آنکه برای خلفای عباسی، پذیرش سلطه‌ی امیران بویهی و شیعه مذهب دشوار می‌نمود، اما برای حفظ ظاهر خلافت، امیرالامرای آنان را می‌پذیرفتند. علمای اهل سنت نیز در نظریه پردازیهای سیاسی خود، عملکرد خلفا را با توجه به شرایط، توجیه شرعی می‌نمودند. متقابلاً امیران آل بویه نیز که خود را در مقابل اکثریت اهل سنت می‌دیدند، از شیوه تساهل و تسامح استفاده می‌کردند که بهترین راه برای بقا و استمرار حکومت آنها بحساب می‌آمد. از سوی دیگر امیران آل بویه علیرغم اتخاذ شیوه تسامح و تساهل در مسائل مذهبی هرگز از اعتقاداتشان نسبت به مذهب تشیع دست

برنداشتند و همواره روابط خوبی میان آنان و علمای شیعه برقرار بود. هر چند علمای شیعه‌ی امامیه بر اساس اعتقادی که به غصبی بودن حکومت غیر معصوم داشتند، امیران بویهی را نیز چون دیگر سلاطین غاصب می‌دانستند، اما بنابر دلایل گوناگون از همکاری با آنها خودداری نمی‌کردند. مهمترین استدلال آنها در این همکاری یاری حق و کمک به احقاق حقوق مردم بوده است.

بنابراین از ویژگیهای بارز دوران آل بویه تعامل متقابل سه قطب مهم جامعه‌ی اسلامی آن روز یعنی دستگاه خلافت، امیران بویهی و علمای شیعه و به عبارت دیگر تعامل تنگاتنگ دین و دولت بود.

تقدیر

پژوهش ناچیز حاضر را مدیون و مرهون آموخته‌هایم از اساتید بزرگواری هستم که در دوره‌ی تحصیلی رسمی خود از محضرشان استفاده کردم. از خداوند سبحان برای آن بزرگواران آرزوی طول عمر و صحت و تندرستی را دارم تا همچنان من و دیگر مشتاقان علم و دانش از محضرشان بهره‌مند شویم. به ویژه استاد گرانقدر جناب آقای دکتر محمدی که در تمام دوره‌ی تحصیلی راهنمای اینجانب در دروس مختلف و پژوهش حاضر بوده‌اند. امیدوارم ضعف‌ها و قصورات بسیارم را با تذکرات و راهنماییهای دقیقشان برطرف نمایند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	چکیده
	فصل مقدماتی
۲	الف) کلیات طرح تحقیق
۲	تعریف مسئله
۲	سئوالات
۲	فرضیه‌ها
۳	اهداف
۳	سوابق پژوهشی موضوع
۴	روش تحقیق
۴	دشواریهای تحقیق
۶	ب) نقد و بررسی منابع و مآخذ
۶	۱- منابع
۶	تواریخ عمومی
۷	تواریخ محلی
۷	کتب جغرافیایی
۸	منابع فقهی، کلامی و حدیثی

منابع رجالی	۹
۲- تحقیقات	۱۰

فصل اول - اوضاع سیاسی و اجتماعی سرزمینهای خلافت عباسی

۱-۱- تجزیه‌ی ممالک تحت نفوذ خلافت عباسی و تشکیل دولتهای مستقل	۱۳
۱-۲- جنبشها و قیامها	۱۷
۱-۲-۱- قیامهای ایرانی	۱۸
۱-۲-۲- قیامهای علویان	۲۲
۱-۳- نقش غلامان ترک	۲۷
نتیجه‌گیری	۴۱

فصل دوم - حکومت آل بویه

۲-۱- منطقه دیلم خاستگاه امیران آل بویه	۴۳
۲-۲- نسبت امیران آل بویه	۴۳
۲-۳- فرزندان بویه پیش از رسیدن به حکومت	۴۵
۲-۴- علل موفقیت‌های چشمگیر امیران آل بویه	۵۷
۲-۵- حکومت آل بویه در بغداد و فارس	۵۸

۶۰	..... ۱-۵-۲- معزالدوله
۶۳	..... ۲-۵-۲- عزالدوله
۶۵	..... ۳-۵-۲- عضدالدوله
۷۵	..... ۴-۵-۲- از صمصام الدوله تا ملك رحيم
۸۶	..... ۶-۲- حكومت آل بويه در اصفهان و منطقه‌ی جبال
۸۶	..... ۱-۶-۲- ركن الدوله
۹۰	..... ۲-۹-۲- مويد الدوله
۹۱	..... ۳-۹-۲- فخرالدوله
۹۳	..... ۴-۹-۲- مجدالدوله
۹۶	..... ۵-۹-۲- شمس الدوله و سماء الدوله
۹۷	..... ۶-۹-۲- علاءالدوله
۹۹	..... نتیجه‌گیری

فصل سوم - خلافت عباسی و حكومت آل بويه

۱۰۱	..... ۱-۳- واژه خلافت و سیر تاریخی و کلامی آن
۱۰۸	..... ۲-۳- نظرات علمای طراز اول اهل سنت در خصوص ضرورت حكومت
۱۰۸	..... ۱-۲-۳- محمد بن الحسين بن محمد بن خلف بن احمد بن القراء

۱۱۰	۲-۲-۲- ابوالحسن علی بن محمد بن حبیب ماوردی
۱۱۳	۳-۲-۳- امام زین الدین ابو حامد محمد بن محمد بن احمد طوسی
۱۱۵	۳-۳- شیوه‌ی انتخاب خلیفه
۱۲۱	۴-۳- شرایط خلافت
۱۲۲	۵-۳- حدود و وظایف و اختیارات خلیفه
۱۳۳	۶-۳- روابط خلفای عباسی و حاکمان آل بویه
۱۴۵	نتیجه‌گیری

فصل چهارم - علمای شیعه و حکومت آل بویه

۱۴۹	۱-۴- شیخ صدوق
۱۵۵	۱-۱-۴- دیدگاه شیخ صدوق در باب حکومت و حاکمان
۱۶۰	۲-۴- شیخ مفید
۱۶۷	۱-۲-۴- لزوم تشکیل حکومت
۱۶۸	۲-۲-۴- وظایف حاکمان
۱۷۰	۳-۲-۴- چگونگی تعامل فقهای شیعه با سلاطین جور
۱۷۱	۳-۴- سید مرتضی علم الهدی
۱۷۹	۴-۴- شیخ طوسی

۱۸۵	..... ۱-۴-۴- لزوم تشکیل حکومت
۱۸۶	..... ۲-۴-۴- وظایف حاکمان
۱۸۸	..... ۳-۴-۴- چگونگی تعامل فقهای شیعه با سلاطین جور
۱۹۰	..... نتیجه‌گیری
۱۹۲	..... منابع و مآخذ

فصل مقدماتی

الف) کلیات طرح تحقیق

ب) نقد و بررسی منابع و مآخذ

۱- تعریف مسئله

۲- سئوالات و فرضیه‌ها

۳- اهداف

۴- سوابق پژوهشی موضوع

۵- روش تحقیق

۶- دشواریهای تحقیق

۷- معرفی منابع و مآخذ پژوهش

الف) منابع

ب) تحقیقات

الف) کلیات طرح تحقیق

تعریف مسئله

حکومت آل بویه بدلیل دیدگاههای شیعی، در میان دولتهای اسلامی استقلال یافته در ایران بعد از اسلام، و استیلای بر بغداد کاملاً متمایز می‌باشد.

سؤالات

الف) روابط متقابل خلفای عباسی و امیران آل بویه براساس چه مبنای فکری و اعتقادی استوار بوده است؟

ب) علمای شیعه و امیران آل بویه چه جایگاهی را برای یکدیگر در حکومت قائل بودند و چرا امیران شیعه‌ی آل بویه در پی حذف خلافت عباسی و تشکیل خلافت شیعی بر نیامدند؟

فرضیه‌ها

الف) به نظر می‌رسد هر دو قدرت با حفظ اصول فکری خود اما براساس ضروریات موجود، راه تساهل و تسامح را برای بقا خود در پیش گرفتند.

ب) امیران آل بویه، علمای شیعه را پیشوایانی می‌دانستند که باید در محدوده‌ی امور دینی، وظایف خود را انجام دهند و حتی جایگزینی خلافت شیعی را به جای خلافت عباسی به مصلحت حکومت خود نمی‌دانستند. از نظر عالمان شیعه نیز امیران آل بویه سلاطین

غاصبی بودند اما برای حفظ و مصالح و حقوق شیعیان، امکان و شاید ضرورت همکاری با آنها وجود داشت.

اهداف

هدف اصلی این تحقیق تبیین و تشریح گوشه‌ای از تاریخ ایران و جهان اسلام در قرن چهارم و پنجم است. این تحقیق می‌تواند بیانگر عملکرد سیاسی زمامداران آل بویه در مقابل خلافت عباسی و همچنین روشنگر تمایلات مذهبی زمامداران آل بویه و شیوای برخورد آنان با علمای شیعه و شعائر شیعی باشد.

با توجه به اینکه مبنای نظرات فقهی و سیاسی علمای معاصر، به دوره‌ی بعد از غیبت کبری باز می‌گردد، بررسی دقیق دیدگاه‌های سیاسی علمای شیعه در آن زمان می‌تواند پایه‌ی مطالعات مربوط به فقه حکومتی در زمان معاصر باشد.

سوابق پژوهشی موضوع

در زمینه‌ی موضوع تحقیق حاضر کار مستقلی صورت نگرفته است. غالب منابع دست اول چون تاریخ طبری، مروج الذهب مسعودی، تجارب الامم مسکویه، المنتظم ابن جوزی، الکامل ابن اثیر، تاریخ ابن خلدون و ... به نقل وقایع تاریخی و تا حدودی مسائل اجتماعی دوره‌ی مزبور پرداخته‌اند.

در تحقیقات معاصر نیز کتابهایی همچون «آل بویه نخستین سلسله قدرتمند

شیعه»، «تاریخ دیالمه و غزنویان»، «آل بویه در بغداد»، «احیاء فرهنگی در عهد آل بویه»، به چشم می‌خورند که غالباً از همان شیوه نقل وقایع تاریخی، اجتماعی و فرهنگی برخوردارند. بنابراین ضروری می‌نماید که در تحقیق مستقل از چگونگی روابط و تعاملات خلفای عباسی، امرای آل بویه و علمای شیعه بعمل آید.

روش تحقیق

در این پایان نامه در روش تحقیق تاریخی یعنی توصیفی و تحلیلی استفاده شده است. طبیعتاً کتابخانه‌ها و مطالعه‌ی منابع دست اول و منابع دست دوم تاریخی این دوره به جمع آوری اطلاعات (فیش برداری) از آنها پرداخته شده است. البته از مطالعه و فیش برداری تحقیقات و مطالعات که اهمیت و جایگاه خاصی برای این تحقیق داشتند نیز غفلت نشده است.

دشواریهای تحقیق

در پژوهش حاضر واژه‌ی «دین» در بردارنده‌ی تئوریه‌ها و دیدگاه‌های علمای اهل سنت و شیعه می‌باشد که موجب گسترده گردیدن موضوع گردیده است. همچنین تاریخ سیاسی حکومت آل بویه در ارتباط مستقیم با حکومت‌های بزرگ دیگری چون علویان، صفاریان، آل زیار، غزنویان، سلجوقیان و دست‌گاه خلافت عباسی است که بر وسعت مطالب و ابعاد تحقیق افزوده است. کمبود منابع دست اول و گاهی دست دوم در

کتابخانه‌های منطقه، فاصله دور کتابخانه‌های مرکز (تهران) و نیز مشکلات خاص خود آنها از دیگر مسائلی بود که گاهی در کندی و تأخیر کار مؤثر بودند. کمبود زمان در کنار تنوع و گستردگی مطالب از دشواریهای دیگر این تحقیق بوده است.

ب) نقد و بررسی منابع و مأخذ

۱- منابع

با توجه به موضوع پژوهش حاضر که شامل وقایع تاریخی، سیاسی و دیدگاه‌های فقهی و سیاسی علمای شیعه و سنی دوره‌ی آل بویه می‌شود، منابع دست اول بسیاری در این زمینه‌ها وجود دارد که می‌توان آنها را به ترتیب ذیل دسته‌بندی کرد.

تواریخ عمومی

در هر یک از فصول این تحقیق، تواریخ عمومی متعددی مورد استفاده قرار گرفته که مهمترین آنها عبارتند از: «الامامة والسياسة» اثر ابن قتیبه دینوری (م ۲۷۶ ق)، «تاریخ یعقوبی» اثر احمد بن یعقوب (م ۲۸۴ ق)، «تاریخ الرسل و الملوك» اثر محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰ ق)، «تجارب الامم اثر ابوعلی مسکویه (م ۴۲۱ ق)، «المنتظم» از ابن جوزی (م ۵۹۷ ق)، «الکامل فی التاریخ» اثر ابن اثیر (م ۶۳۰ ق)، «البدایه و النهایه» اثر ابن کثیر (م ۷۷۴ ق) و «العبر» از ابن خلدون (م ۸۰۶ ق).

میزان استناد به منابع نامبرده در فصول این تحقیق متفاوت است. در فصل اول تقریباً از همه‌ی منابع به طور یکسان با توجه به زمان نگارش آنها استفاده شده است. اما در فصل دوم، کتاب «تجارب الامم» مهمترین منبع برای تاریخ آل بویه می‌باشد و غالب تواریخ عمومی پس از آن با استناد به مطالب این کتاب به نگارش در آمده است. الکامل ابن اثیر نیز از منابع مهمی است که مورد استفاده قرار گرفته، بخصوص در ادامه‌ی وقایعی که

با پایان کتاب تجارب الامم از سوی مسکویه ناگفته مانده است.

در تاریخ ابن خلدون، مؤلف غالب وقایع دوره‌ی آل بویه را همانند مسکویه و ابن اثیر نقل کرده است، اما چون ایشان در بیان وقایع از شیوه‌ی سالنگاری استفاده نکرده و حوادث را با توجه به دولتهای متعدد، دسته‌بندی نموده است لذا انسجام مطالب بهتر می‌باشد و پیوستگی حوادث بیشتر به چشم می‌خورد که موجب سهولت استفاده از این منبع می‌گردد.

تواریخ محلی

«تاریخ طبرستان»، احمد ابن اسفندیار (م ۶۱۳ق) از تواریخ محلی مهم در خصوص طبرستان و اخبار علویان طبرستان، آل بویه و آل زیار است. همچنین «تاریخ طبرستان و رویان و مازندران» تألیف سید ظهیر الدین مرعشی (م ۸۱۸ق) از منابع مهم مربوط به این نواحی است که مؤلف از کتاب ابن اسفندیار نیز به عنوان مأخذ استفاده کرده است.

کتب جغرافیایی

در غالب کتب جغرافیایی مناطق طبرستان و دیلمان مورد توجه مؤلفین بوده است و در کنار ویژگیهای جغرافیایی این مناطق به ساکنین آنها نیز اشاراتی شده است.

کتابهای جغرافیایی مورد استفاده در تحقیق عبارتند از: «العلاق النفیسه» اثر ابن رسته (م قرن سوم)، «احسن التقاسیم» از مقدسی (م قرن چهارم) و «معجم البلدان» تألیف یاقوت حموی (م ۶۲۶ق) می باشد.

منابع فقهی، کلامی و حدیثی

در فصل سوم و چهارم که دیدگاههای سه تن از علمای اهل سنت و چهار تن از دانشمندان شیعه مورد بررسی قرار گرفته است، کتابهای مورد استناد این اندیشمندان غالباً کتابهای فقهی، کلامی و حدیثی آنان است.

کتابهای «الاحکام السلطانیه» ابن الفراء و ماوردی بیانگر نظرات دو عالم حنبلی و شافعی مذهب در مسائل فقهی جامعهی خودشان است که از میان مباحث مبسوط فقهی، حول احکام مربوط به حکومت تألیف گردیده است و از مهمترین منابع فقهی اهل سنت به شمار می آید که میان علمای شیعه در آن زمان و حتی قرنهای بعد کتابی که از میان ابواب گوناگون فقهی به طور اخص به مسائل حکومتی پرداخته باشد نمی توان یافت.

غزالی سومین نظریه پرداز تحقیق حاضر در کتب متعددی به طرح نظراتش در باب حکومت پرداخته است. او در کتاب «المستظهری» و «الاقتصاد فی الاعتقاد» بخشهایی از کتاب را به مباحث حکومتی، اما در کتاب «نصیحة الملوک» اساس تألیف خود را همانگونه که از عنوان کتاب مشخص است به بیان ویژگیهای لازم برای یک سلطان اختصاص داده

است که بیانگر تغییر نظرات او در بحث مسائل حکومتی نیز می‌باشد. اما در خصوص دانشمندان شیعه با توجه به دلایلی که در فصل چهارم ذکر شده است کتاب خاصی از آنان در مورد مسائل حکومتی سراغ نداریم و غالباً با بررسی کتابهای فقهی و حدیثی متعدد آنها می‌توان به دیدگاههایشان در مورد مباحث سیاست و حکومت پی برد.

اما در میان نظرات علمای شیعه در کتابهای متعددشان خصوصاً چهار تن از علمایی که در فصل چهارم، نظراتشان مورد پژوهش قرار گرفته، می‌توان هماهنگی و ثابت بودن مبانی دیدگاههای آنها را به مرور زمان استنتاج کرد.

منابع رجالی

در این تحقیق برای بررسی اجمالی زندگینامه‌ی علمای نامبرده، به کتب تراجم و رجال متعددی رجوع شده است که مؤلفین آنها از میان شخصیت‌های هر دو مذهب اهل سنت و تشیع می‌باشند. از میان کتابهایی که مؤلفین اهل سنت نگاشته‌اند می‌توان به کتب زیر اشاره کرد:

لسان المیزان ابن حجر عسقلانی، شذرات الذهب ابن عماد حنبلی، تاریخ الحكماء

قفطی، الفهرست ابن ندیم، و فیات الاعیان ابن خلکان و ...

و از میان کتابهای مؤلفین شیعه می‌توان کتابهای زیر را نام برد:

الفهرست شیخ طوسی، رجال شیخ طوسی، رجال نجاشی، خلاصة الاقوال علامه

حلی، رجال ابن داود حلی، رجال علامه بحر العلوم، روضات الجنات خوانساری و ....